

A próza poétikája
Plutarchos *Királyok és hadvezérek bölcs mondásai*
című műve Janus Pannonius fordításában

Zsupán Edina

Akadémiai doktori értekezés

Tézisek

I. Célkitűzés

Janus Pannonius görög-ről latinra készült prózafordításaira a kutatás részéről kevés figyelem vetült. Egy-két, speciális kérdéssel foglalkozó tanulmánytól eltekintve regisztrálásukon és keletkezési körülményeik hozzávetőleges feltárásán kívül csupán néhány általános kijelentés született róluk. S mivel a szövegek mikrofilológiai elemzésére sem került sor, Janus fordításmódjáról valójában nem voltak árnyalt információink. (A versfordítások helyzete Ritoók Zsigmond nagy jelentőségű tanulmányainak köszönhetően jóval kedvezőbb.)

A prózafordítások beható analízisét Janus Pannonius személye és a magyar irodalomban betöltött szerepe önmagában is indokolná, ám a humanista fordítások nemzetközi kutatásának kiterjedtebbé, intenzívebbé válása különösen ösztönöz arra, hogy megvizsgáljuk: egyetlen „valódi” humanistánk, aki ráadásul ünnepezt költő, hol is foglal helyet az itáliai humanizmus műfordítói palettáján. A kérdésfelvetést még érdekesebbé teszi, hogy a fordításkutatás nem utolsó sorban a humanizmus alapkérdéseit, az újjászülető latin nyelv, a megfelelő latin nyelvhasználat mibenlétét feszegeti. A fordítók ugyanis a görög nyelv tükrében egyéni elképzeléseket formáltak erről alkotásaik révén.

Míg az itáliai humanisták gyakran nyilatkoznak fordítói elképzeléseikről munkáikhoz írt ajánlásaikban, előszavaikban, Janus Pannonius esetében nem léteznek hasonló paratextusok. Két futó megjegyzését ismerjük csupán ezzel kapcsolatban, az egyik a nagyfokú szövegűsége, a másik pedig a stílus átültetésének szempontjára utal. Emiatt kizárólag mikrofilológiai szövegelemzés révén juthatunk közelebb elméleti megfontolásaihoz. Ernesto Berti, a humanista fordításkutatás egyik legjelesebb képviselője szerint éppen az aprólékos és kiterjedt szövegelemzések hiányoznak ahhoz, hogy általában is képet alkothassunk a humanisták fordítói gyakorlatáról. Míg ugyanis az elméletek áttekintése meglehetősen előrehaladt, magáról a fordítói praxistról alig vannak információink.

Mindennek megfelelően a dolgozat célja az volt, hogy elvégezze Janus Pannonius leg-hosszabb prózafordításának, Plutarchos *Királyok és hadvezérek bölcs mondásai* című művének mikrofilológiai elemzését, s véleményt alkosson ebben alkalmazott műfordítói eljárásról.

II. Források, módszerek

A fordításkutatás egyik nehézségét az adja, hogy bár vannak általánosan követhető módszerek, nem mindegyik használható minden fordításhoz. Emiatt az adott alkotás esetében működőképes eszköztár megállapítása is a feladat részét képezi. A releváns szempontrendszer felállítása jelen esetben is valójában már a kutatási eredmények közé tartozik.

A dolgozat alapvető módszerét kéziratközpontú filológiának nevezhetjük. Janus Pannonius e fordítását egyetlen kézirat őrizte meg az utókor számára, amely ma a lipcsei Universitätsbibliothekben található. (A mű Ábel Jenő 1880-as kiadásáig nem jelent meg nyomtatásban.) A szövegelemzés során hamarosan kiviláglott, hogy a lipcsei kódex kodikológiai, paleográfiai sajátosságai és paratextusai kiemelt jelentőségűek Janus munkamódszerének és fordítói elveinek megismerésében. Különösen igaz ez a kódexben található eredeti szövegtagolásra, amelyről bizonyíthatóvá vált, hogy csaknem teljes egészében a görög kódexek tagolását követi. Ebből fakadt, hogy a szövegelemzésekhez nem az Ábel Jenő-féle kiadást vettük alapul, hanem a lipcsei kódex szövegét és a benne található eredeti tagolást. Mivel pedig a tagolás szövegcsaládonként különbözik, annak megismeréséhez, hogy Janus pontosan milyen szöveg(tagoláshoz) viszonyult, kulcsfontosságúvá vált az általa használt görög szövegvariáns behatárolása. Ezt a változatot a BAV, Pal. lat. 170 jelzetű kéziratban leltük fel (g). Megfigyelhető volt ugyanakkor, hogy a lipcsei kódex tagolása nem pontosan követi g tagolását. Mivel g a gamma és szigma szövegcsaládok kontaminációjából állt elő, az elemzésekhez figyelembe vettük ezek egy-egy – sőt gamma esetében két – képviselőjét. Így a lipcsei kódexben található latin szöveget négy görög kódex szövegével vetettük össze (*gamma család*: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. gr. 182, G szigla; Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 56. 7 [Francesco Filelfo kódexe]; *szigma család*: London, British Library, Harley 5692, c szigla) A szövegkritikai elemzésekhez Nachstädt–Sieveking-Titchener 1971-es féle Teubner-kiadását vettük alapul.

Bár Janus az előszóban úgy nyilatkozott, hogy a műnek még nem létezik latin fordítása, hamarosan nyilvánvalóvá vált számunkra, hogy ez nem így van, ismerte, és felhasználta mind Francesco Filelfo, mind Antonio Cassarino fordítását. Így a fordítást ezekkel a szövegekkel is összevetettük. Mivel egyik említett műnek sincs modern kiadása – Cassarinóé pedig egyáltalán nem jelent meg nyomtatásban –, Filelfo szövegét egy ősnymtatványból (Vindelinus de Spira, Venetiis, 1471), Cassarino fordítását pedig az Antonio Panormita által összeállított vatikáni kódexből vettük (Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 3349).

Filelfo fordítását összevetettük az általa másoltatott és a munkához használt görög kézirattal (Firenze, BML, Plut.56.7). A kódex egyébként a gamma család ősének, G-nek közvetlen apográfja, ezért tagolását Janus fordításához is figyelembe vettük a fent ismertetett okok miatt.

III. Eredmények

A lipcsei kézirat

Megállapítottuk, hogy a Janus-fordítást egyedülként megőrző kódex Vitéz János környezetében keletkezett közvetlenül vagy nem sokkal a fordítás megszületése után. A magyarországi keletkezést kötése alapján („Egidus-kötés”) már a korábbi kutatás is feltételezte, a Corvina könyvtár közelségébe helyezve a kéziratot. Most az írás révén rámutattunk, hogy a kódex valójában Vitéz köreibbe lokalizálható, ugyanoda, ahol az általa kezdeményezett, szisztematikus kódexmásolási kampány is zajlott 1465 és 1472 között, esztergomi érseksége idején. A kódex másolójának kezét négy további kéziratban ismertük fel. Közülük három később a Corvina könyvtárba került, egy pedig Kálmáncsehi Domonkos tulajdona volt. Ez a körülmény azért kiemelt jelentőségű, mert megállapítható, hogy a kódexben található szövegvariánst nem választja el nagy időbeli és térbeli távolság a fordítótól, s joggal feltételezhetjük, hogy a kézirat vizuális sajátosságai információkat szolgáltathatnak a szöveggel, annak létrejöttével kapcsolatban. Miként láttuk, e sejtésünk beigazolódott, hiszen kiderült, hogy a lipcsei kódex tagolása Janus legalapvetőbb munkamódszerét tükrözi, a költő hozzájuk mintegy ütemvonalakhoz viszonyítva dolgozta ki szövegét. Hogy ez valóban így volt, igazolja az a felismerés, hogy a kódex tagolása csaknem teljes egészében megfelel a görög kódexek tagolásának.

A korábbi kutatásban felmerült a kódex és a Corvina könyvtár viszonyának szempontja. Csapodi Csaba a kézirat díszítetlensége, szerény külseje okán utasította el annak a lehetőségét, hogy a Mátyásnak szánt dedikációs példányról volna szó. Véleményünk szerint ez az érv nem állja meg a helyét, hiszen a királyi díszkönyvtárban – amely egyébként a ma ismert formájában ekkor még nem létezett, csupán az 1480-as évek végén jött létre – nem csupán díszkódexek kaphattak helyet, hanem szerényebb darabok is, s ezek forrása elsősorban éppen a Vitéz körüli kódexprodukción volt, ahova a lipcsei kódex is sorolható. E kódexprodukción és a díszítés viszonya összetett. Nemrégiben sikerült rámutatnunk arra, hogy Vitéz János a környezetében születő kéziratok kapcsán nem csupán tartalmilag, hanem vizuálisan is törekedett az itáliai reneszánsz és humanizmus követésére, s ennek jegyében nagyon tudatosan szorgalmazta a humanista könyvírás használatát, valamint – Maria Theisennel való közös munkának köszönhetően most már látjuk – törekedett arra is, hogy olyan könyvfestőre/könyvfestőkre tegyen szert, akik képesek az elkészült kéziratokat reneszánsz stílusban díszíteni. Sokáig azonban nem volt ilyen miniatúra, sőt hosszú ideig valószínűleg egyáltalán nem volt miniatúra. A krakkói Peurbach-kódex (BJ, Rps. 599) mestere minden bizonnyal nem volt képes a főpap igényeinek megfelelni, s csupán alkalmi megoldást jelenthetett. Nem kizárt tehát, hogy a lipcsei kódex még abban a fázisban született, amikor nem volt könyvfestő Vitéz környezetében. Mindezek alapján nem zárhatjuk ki, hogy a kézirat esetleg valóban a dedikációs példány. Természetesen ez egyelőre nem is bizonyítható.

A lipcsei kódex szövegét egy egykorú használó végigkorrigálta (L^2). Már a korábbi kutatás során felmerült, hogy a korrektor maga a költő lehetett, amely feltételezést a fordítás-elemzés révén egyértelműen bizonyítani is tudtuk. Nem paleográfiai érveket használtunk, hiszen sem a Janustól ismert biztosan autográf emlékek mennyisége, sem pedig a korrektor által a kódexben eszközölt korrektúrabegyűzések mennyisége nem elégséges a paleográfiai összehasonlításon alapuló bizonyításhoz, hanem a korrekciók jellegéből következtettünk. Az egyik legfőbb érvcsoporthoz L^2 tagolásban végrehajtott kiegészítései képezik, ugyanis ezek a

legtöbb esetben még teljesebbé teszik a görög kódexek tagolásával való megfelelést. Olyan hatást keltenek, mintha a költő görög szöveggel a kezében korrigált volna. Hasonlóan beszédek a kihagyások kiegészítései, hiszen ezek csak olyasvalakitől származhatnak, aki ismerte a görög eredetét. Ez önmagában persze magyarázható volna máshogy is, ám ezek a kiegészítések nem csupán teljes pontossággal követik az eredetét, hanem megfelelnek Janus fordítói, poétikai elveinek. Mindezek nyilvánvalóvá teszik, hogy az egykorú korrektor nem lehetett más, mint a fordítás létrehozója, Janus Pannonius. Hozzáteszük azonban, hogy szemben Csapodi Csaba vélekedésével a kódex elején található tartalomjegyzék egyik rétege sem származik tőle. Számolnunk kell egy közel egykorú használóval, akitől néhány vörös tintás címfelirat és a piros paragrafusjelek származnak a teljes kódexben, továbbá ő volt az, aki kialakította az előzéklapokon található tartalomjegyzéket, amelyet később a 17. századi tulajdonos, Johann Fridericus Aurobaco-Variscus kiegészített.

A fordítás keletkezésének irodalmi kontextusa

Plutarchos e művét Traianus császárnak ajánlotta, s ez a gesztus a gyűjteményt sajátos királytükörré lényegítette át. E minősége mind Francesco Filelfo, mind pedig Janus Pannonius esetében megisméltődött. Filelfo a milánói hercegnek, Filippo Maria Viscontinak ajánlotta a maga fordítását, Janus pedig Hunyadi Mátyásnak. Janus az előszóban a török elleni harcra buzdít, s elsősorban ebben az értelemben rajzolja meg a párhuzamot a magyar király és Traianus között. Az előszó végén azonban megjelenik egy általános királytükörszerű jelleg is. Bene Sándor (*Egy reneszánsz magyar író: Andreas Pannonius*, Budapest, L'Harmattan, 2023) Janus *Apophthegmata*-fordítását közös platformra vonja a Ferrarában élő magyar szerzetes, Hunyadi János és Vitéz János körének egykori tagja, Andreas Pannonius Mátyáshoz írt királytükörével, s ezeket közös megmozdulás termékeinek tartja, melyek célja a török elleni harcra való *adhortatio*. Tematikusan idevonja Janus Antonio Constanzi számára Mátyás nevében írt válaszközlését is. Ha azonban tágabb módon közelítjük a témát, s általában a királytüköröket és az ugyanekkor, az 1460-as évek közepén-végén Vitéz és Janus köreiben tapintható politikaelméleti érdeklődést tekintjük, a jegyzék bővíthető. Galeotto Marzio Mátyáshoz írt könyvecskéje, a *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae* egyértelműen kapcsolatban áll Plutarchos *Apophthegmatá*jával, hiszen a művet Galeotto megemlíti az előszóban is. Nem kizárt, hogy ha bár a *De dictis* későbbi is, ötlete a fordítás keletkezésének idején született. A Vitéz János körüli kódexprodukciónak körvonalazásával feltárhatóvá vált azoknak a műveknek a szűkebb köre, amelyeket a főpap környezetében másoltak, s amelyek következképpen ő és környezete érdeklődését tükrözik. Ezekben határozottan megragadható a politikaelméleti tartalom. A művek a következők: Isokratés ciprusi beszédei (*Ad Nicoclem, Euagoras*), (Pseudo-)Isokratés *Ad Demonicuma*, Xenophón spártai tárgyú művei (*A spártaiak állama, Agesilaus, A lovasparancsnok kötelességei*), valamennyi latin fordításban. S ha még tovább tágítjuk a kört, és nem csupán a Magyarországon másolt darabokat, hanem az Itáliából érkező kódexeket is idevonjuk, akkor megtaláljuk Aristotelés *Politikáját* is a főpap könyvei között, egy Démostenés-beszédgyűjteményt, s talán az övé volt egy *Kyrupaideia* Xenophóntól, amely később corvinává lett. (Továbbra is valamennyi latinul.) Egy görög *Kyrupaideia* Janus birtokában volt.

(Ahhoz, hogy bizonyos műveket hazánkban lemásolhassanak, szövegalképekre volt szükség. Xenophón fent említett spártai tárgyú műveinek fordításai Francesco Filelfótól és tanítványától, Lapo da Castiglioniótól származnak. Közismert, hogy Filelfo csoportokba rendezve terjesztette fordításait, amelyek közül valószínűleg több is eljutott Magyarországra. Arról, hogy milyenek is lehettek e Filelfo-kéziratok, egy bécsi kódex alapján alkatunk képet, amely talán szintén megfordult Magyarországon [ÖNB, Cod. 255]. Lehetséges, hogy Filelfo *Apophthegmata*-fordítása hasonló formában érkezett.)

Janus Pannonius fordítói műhelye

Janus a fordításhoz tudós-filológus módjára fogott hozzá, hiszen beszerezte a műnek mindkét meglévő latin fordítását s valószínűleg több görög szövegváltozatot is. Miként említettük, az alapszöveg az lehetett, amely BAV, Pal. lat. 170-ben (g) is megtalálható (nem ez volt Janus kódexe!), ám néhány hely nem magyarázható g alapján, egy locus pedig egyértelműen a Maximos Planudés-féle redakció szövege (II család) felé mutat. Több szöveg figyelembevételre bármely irodalmi/filológiai tevékenység teljesen bevett, sőt szükséges eljárása volt egy olyan korszakban, amikor még nem léteztek textus receptusok és kritikai kiadások.

A költő a fordítást alapvetően Francesco Filelfo fordítására alapozta, ugyanakkor sikerültebb s saját fordítói elképzeléseinek megfelelő megoldásokat, fordulatokat Antonio Cassarino fordításából is átvett. Ezzel együtt is teljes mértékben saját arcára formálta a szöveget. A két meglévő fordítás nyelvi anyagát voltaképpen ugyanúgy használta fel, mint az antik szerzők műveinek fordulatait önálló alkotásaiban. Finom poétikai változtatásaival képes volt az összehatást teljesen megváltoztatni. Munkájának egyéni, csak rá jellemző karaktert adott, amelyet az egész műben megtartott. Janus így a quattrocento fordítóinak legszűkebb, felső rétegébe került, akik számára a fordítás önálló karakterrel rendelkező, autentikus mű volt.

A szövegelemzések azt mutatják, hogy a lehető legnagyobb hűségre törekedett, amely magába foglalta a forrásszöveggel való szórendi, szintaktikai és stiláris ekvivalenciát. Janus felismerte az eredeti műfaji jellemzőit és stílusát, s nem csupán megvalósította, hanem fokozta azokat saját változatában. Teljesen tisztában volt az apophthegmák stílusával, melyek legfontosabb jellegzetessége a tömörség és a rövideg, valamint a dictum, a „mondás” hangsúlyozása, nyelvi megformáltsága. A költő jól ismerte Plutarchos stílusát általában is, amelyet a periódusok nagyarányú használata, a commák és colonok szerinti szerkesztés, a retorikai alakzatokban való gazdagság és a gazdag prózaritmus jellemezte. Mindez a plutarchosi apophthegmában is jelen van. Janus maga is így komponált, az eredeti szöveg tagolását, comma- és colonhatárait szem előtt tartva, azokat a lehető legteljesebben megőrizve alkotott. Miként említettük, a lipcsei kódex tagolása maradéktalanul tükrözi ezt a munkamódszert, s a latin fordítás tagolása a görög eredetiét, azaz Janus görög kódex(ei)ben található tagolást közvetíti.

A görög és a latin nyelv nagyfokú közelsége ellenére mégsem lehetséges a tökéletes ekvivalencia. Hogy az összehatás a célnyelven is ugyanaz legyen, mint az eredetiben, Janus allúziós technikák sokaságát alkalmazta. Megkülönböztethetünk grammatikai, szintaktikai, metrikai, alakzati, szórendi allúziót. E módszer során a jelenségeket nem ugyanúgy adta

vissza, miként az eredetiben állnak, hanem ahhoz nagyon hasonló módon, minek köszönhetően a nyelvi összehatást az eredetiével megegyező maradt.

Fordításának legmeghatározóbb jellegzetessége – miként Plutarchos prózájáé s a plutarchosi apophthegmáé is – a szöveg jólszerkesztettsége és szép hangzása. Kijelenthetjük, hogy Janus esetében ez az elv minden más szempontot felülírt. S ha látunk nála apró eltéréseket az eredetitől, az az esetek túlnyomó részében a *concinnitas* és a *compositio* elsőbbségének köszönhető. Összetett eszközkészletet használ, a fonológiai és szintaktikai alakzatok sokaságát, az elrendezéssel, a szóhosszúsággal operál, ügyel a hangok arányaira, azok elrendezésére. Mindebből eleve költői, ritmikus szöveg születik, ám e ritmust a metrumokon alapuló prózaritmus még tovább fokozza. A comma- és colonvégeket, a teljes apophthegma zárását és kezdetét rendszerint metrizálja, még hozzá jóval nagyobb mértékben, mint azt az eredeti görög teszi. Sokszor a teljes colon metrikus, s hosszú metrikus blokkok találhatóak az apophthegmák belsejében. E nyelvi eszközök együtteséből olykor szinte strófák formálódnak.

Viszonya Francesco Filelfo fordításához

Francesco Filelfo fordításának fényében Janus megoldásai és elvei még plasztikusabban kirajzolódnak. Filelfo ugyanis más elvek szerint dolgozik. Míg ő a rövidítőszerkezeteket például következetesen mellékmondatokká oldja, addig Janus hűségesen próbálja őrizni azokat. Ám meg kell jegyeznünk, hogy Janus sem mereven és szolgálisan teszi ezt, hiszen akkor a latin nyelv szabályait és újfent a jólhangzást sértené, hanem mindig mérlegel, s ahol az egyensúly úgy kívánja, ő is mellékmondatokat alkot. De alapvetően az eredeti szintaxisához hűséges. Mivel Filelfo feloldja az eredeti szintaxisát, a szórendhez sem tud hűséges maradni, következésképpen nem törekszik az eredeti comma- és colonszerkezet őrzésére sem. Bizonyos pontokon látszik, hogy alapvetően ő is ezeket követve indul, ám a legtöbb esetben saját elveinek megfelelően átszerkeszti az apophthegmát, s csak esetlegesen, véletlenszerűen tart meg az eredeti szöveg jellegzetességeiből néhányat.

Filelfo Janusnál gyakrabban ad magyarázatszerű fordítást. Janus ezt csak akkor teszi, ha az eredeti pontos visszaadása valóban megoldhatatlan nehézségekbe ütközik, vagy ha teljes érthetlenséget okozna a célnyelven. Mint például a kultúraspecifikus, azon belül is a katonai reáliák esetében. Ennek megfelelően Filelfo gyakrabban helyez el plusz, az eredetiben nem meglévő szavakat a fordításban. Janus csak akkor jár el így, ha az érthetőség nagyon megkívánja, vagy pedig a jólhangzás és a *compositio* követeli. Más tekintetben sokkal inkább a *brevitast* és a tömörséget próbálja megvalósítani, s ennek érdekében rövid és szűkszavú. Inkább vállalja az árnyalatnyi homályosságot a művészi forma érdekében, mint hogy ez utóbbi csorbuljon, vagy szövege terjengős legyen.

Alapvető különbség továbbá a két fordítás között, hogy míg Filelfo minden jelenséget latinizál, addig Janus bátran használ transliterált görög szavakat (például *Mithras*, *phalanx*, *myrias*).

Filelfo olykor hibás fordítást ad, ami részben görög szövegének rossz állapotából, részben pedig figyelmetlenségből fakadhat. Janus ezeket mindig javítja, ő sehol sem érti félre a szöveget.

Kettejük különbsége alapvetően a következőben áll. Filelfo valószínűleg a hasonló latin kisműfajok mérvadó szerzőinek nyelvét tekintette mércének, köztük is elsősorban a Quattrocentóban rendkívül népszerű Valerius Maximusét. Nála figyelhetjük meg például a rövidítőszervezeteknek és a mellékmondatoknak azt az arányát, amelyet Filelfo is követett. Tudniillik a latinban szinte soha nem találkozunk a rövidítőszervezetek olyan mértékű hierarchikus felépítményeivel, mint amelyeket például a plutarchosi apophthegma megenged. A szép latinsághoz azokat mindenképpen oldani kellett valamelyest. De ugyancsak az anekdotaszűrőség felé mozdul el a kissé terjengősebb szövegvezetés, valamint Filelfo azon törekvése, hogy határozószavak segítségével összefűzze az apophthegmákat, mintha azok egy-egy személy esetében egyetlen narratívát alkotnának. Az itáliai humanista művészi intencióiról pedig különösen sokat elárul az az apophthegma, melynek esetében kimutatható, hogy a fordítás az apophthegma forrásszövege, Hérodotos alapján készült. Egyértelmű ugyanis, hogy Filelfo nem a függetlenített, általános érvénnyel felruházott mondást akarja közvetíteni, hanem sokkal inkább az eredeti, az apophthegma alapjául szolgáló történetet kívánja rekonstruálni.

Mindent egybevetve tehát Francesco Filelfo a *proprietas Latinát*, a latin jelleget őrzi, és valósítja meg fordításában. Janus Pannonius ezzel szemben az eredeti szintaxisához marad hűséges, s minden tekintetben a görög jelleg, a *proprietas Graeca* megtartására ügyel. E két attitűd mögött két jelentős teoretikus álláspontja is megragadható. A korszak humanistái közül Leonardo Bruni volt az, aki a fordított művek nyelvezetének latin jellege mellett történelmi lándzsát, a görög jelleg őrzését pedig Manuél Chrysolóras tartotta mindenekelőtt való kívánalomnak. Így történhetett, hogy bár alapvetően mindkét humanista, Filelfo és Janus is az eredeti stílusát figyelembe véve, pontosan és hűségesen fordított, kettejük között különbség van, s a különbség ebben áll. Hozzá kell azonban tennünk, hogy Janus verziója a *proprietas Graeca* megtartása mellett latinul is szép, jól hangzó szöveg, szemben például a kortárs Lampugnino Biragóval, aki úgy követi az eredeti szintaxist, hogy a latin nyelv igényeit egyáltalán nem veszi figyelembe, s a végeredmény nála egy nagyon mesterkéltné, kifacsart szöveg.

Abban, hogy Francesco Filelfo kínosan ügyelt a latin jelleg megtartására, szerepet játszhatott az a körülmény is, hogy a humanisták egy része – köztük Galeotto Marzio – őt és nyelvezetét túlzott görögösséggel vádolta, következményeként annak a félelemnek, hogy a görög esetleg elnyomhatja, eluralhatja az újrafelfedezett és ünnepezt klasszikus latint.

A kétféle *proprietas* szem előtt tartása megfelel a modern fordításelmélet *domestication* vagy *domesticating translation* (honosító fordítás) és *foreignization*, *foreignizing translation* (elidegenítő fordítás) fogalmainak.

Szóhasználat

Janus Pannonius e fordításában nem kötelezi el magát a latin nyelv egyik rétege iránt sem, céljainak megfelelően válogat a teljes nyelvi örökségből. Természetesen ez mindenekelőtt a klasszikus latin világot jelenti. Az egyes apophthegmákon belül azonban sokszor megfigyelhető egyfajta lexikális koherencia, abban az értelemben, hogy egy bizonyos szerzőtől (pl. Plautus, Seneca) vagy egy bizonyos korszakból (pl. archaikus kor, császárkor) válogat. Jól

látszik a tudatosság a szóválasztás terén is, s csak hangsúlyozni tudjuk a korábban is megfigyelt jelenséget, miszerint Janus Pannonius kedveli a ritka szavakat.

Árnyalatnyi eltérést az eredetihez és Filelfo fordításához képest szintén a szóválasztás terén figyelhetünk meg. A plutarchosi apophthegma egyik jellegzetessége lexikális egyszerűsége. A rövid kis mondasok alapszavakkal operálnak. Bár a két gyűjtemény, az *Apophthegmata regum et imperatorum* és az *Apophthegmata Laconica* meghatározók voltak a műfaj kialakulásában, e téren valószínűleg Plutarchos is már meglévő műfaji követelményekhez igazodott, olyanokhoz, amelyek kisebb-nagyobb mértékben általában jellemezhetők a kisműfajokat (*gnóma, chria, apomnémonema* stb.). Alternatív magyarázat lehet, hogy Plutarchos ezeket az összegyűjtött, mások műveiből kijegyzetelt, összekomponált mondasokat a semleges szóhasználattal alkalmassá kívánta tenni arra, hogy a legkülönbébb kontextusban felhasználhatók legyenek. Francesco Filelfo – minden bizonnyal tudatosítva ezt a stílusjegyet – megőrizte a szavak egyszerűségét, Janus azonban újra és újra valamelyest intenzívebb, képibb szavakat választott. Ennek egyelőre három lehetséges oka állapítható meg. Egyfelől annak a vágya, hogy Filelfóéhoz képest mégis valamiféle eltérőt, újat alkosson; s tekintve, hogy az itáliai humanista legtöbbször felhasználta az alapszavakat, Janus csupán a némiképp keresettebb, ritkább szinonímák közül választhatott. A másik lehetőség, hogy nem csupán az apophthegmák stílusát tekintette mércének, hanem Plutarchos más műveiben követett képibb, költőibb stílusát általában is, s szóhasználatával azt kívánta rekonstruálni. Végül nem kizárt, hogy Janus lexikális téren saját, e fordítás számára lefektetett elvei szerint járt el, amit nagyon erős költőiség jellemzett, s az egyszerű szókincs használatát nem érezte illőnek poétikailag egyébként rendkívül nívósan megkomponált szövegéhez. Ezen a téren kétségtelenül elmozdult az eredetitől.

Önálló költészet

A nyelvi eszközök magas szintű használata különösen esztétikus szöveget eredményezett Janus esetében. A mai olvasó számára nehezen értelmezhető helyzet állt elő: annak ellenére, hogy két korábbi fordítást is felhasznált, poétikailag összességében teljesen önálló művet alkotott. *Mutatis mutandis*, a korábbi fordításokat úgy használta fel, mint az antik szerzők nyelvi anyagát, szabadon válogatva belőlük és teljesen transzformálva, saját elképzeléseihez adaptálva az átvett elemeket. E rövid, csattanós, pointírozott műfaj, amelynek esztétikuma a redukált nyelvi lehetőségek és a csattanós gondolat kettősségéből fakad, nagyon közel áll az epigrammához, amely műfaj köztudottan Janus erőssége volt. Egyértelmű, hogy a költő csaknem mint versekre tekintett e rövid, megformált mondasokra. Hogy egymástól függetlenül, önálló egységként kezelte őket, jól mutatja, hogy Filelfóval ellentétben egyáltalán nem fűzte össze az apophthegmákat. A lexikális gazdagság mellett a *compositio* és *concinnitas* magas szintje közelíti a fordítást a költészet felé. Legnyilvánvalóbban az eredetinél s a prózában megengedettnél jóval nagyobb mértékben alkalmazott prózaritmus teszi ezt, amely egyáltalán nem korlátozódik csupán az apophthegmák elejére és végére, hanem az egész szöveget áthatja. Miként említettük, a „dallam” ütemvonalait az eredeti tagolás képezi. A ritmus más nyelvi elemekkel, a művészi elrendezéssel és a hangzással kiegészülve sokszor csaknem strófákba rendezi a szöveget. Rendkívül tömör, esztétikus, dallamos és ritmikus kis

művek születnek így, amelyekben a nyelvi forma és a gondolat egysége magas szinten válaszol meg. A munka ezen rétege révén válik a fordításból valóban önálló alkotás, ami már nem kategorizálható semmiféle fordításelméleti megközelítés alapján.

Besorolása a kortárs fordításelméletek közé

Ha mégis megkíséreljük Janus fordítását elhelyezni a humanista fordítások palettáján az ez ideig feltárt elméletek és tendenciák koordinátarendszerében, akkor Janus fordítását – miként fõntebb utaltunk rá – leginkább Manuél Chrysolóras elképzeléseihez közelíthetjük. Hiszen a magyar költõ magas szinten teljesítette az õ elvárásait, a nagyfokú szöveghûséget, a stílus visszaadását és a görög jelleg, a *proprietas Graeca* megtartását. Janus ugyanakkor Leonardo Bruni követelményeinek is eleget tett – ezeket a firenzei humanista *De interpretatione recta* címû mûvében fogalmazta meg –, mert nagy hangsúlyt fektetett a stílusra, azon belül pedig képes volt a Bruni által legnehezebbnek ítélt feladat, a prózaritmus visszaadására is. Ám különbség kettejük között, hogy míg Bruni a latin jelleg mellett tört lándzsát, addig Janus a göröghöz maradt hûséges. Mindezt azonban úgy tette, hogy közben latinul is szépen hangzó szöveget hozott létre. Említettük, hogy a *domestication-foreignization* kettõsében eljárása az utóbbinak feleltethetõ meg.

Paul Botley rendszerében, aki funkcionalitásuk szerint csoportosította a humanista fordításokat, s megkülönböztetett „helyettesítõ”, „versengõ” és „kiegészítõ” típusokat, Janusé egyértelmûben a „versengõk” közé sorolandó. Az *aemulatio* mindenképpen jelen volt esetében, sõt, nem csupán a két korábbi fordítással versengett, hanem magával Plutarchossal is. Ebben pedig Lorenzo Valla *aemulatio*s attitûdjével állítható párhuzamba, aki saját Démostenész-fordításának elõszavában (*De corona*) azt írja, hogy egy fordítást csakis akkor érdemes elkészíteni, ha az jobb, mint az eredeti.

Janus Pannonius a humanista fordítók elitcsoportjába sorolandó, akik képesek voltak a stílussal „játszozni”, s az újrafordítást emiatt is érdemesnek és érdekesnek tarthatták. Ez azonban nem volt általánosan jellemzõ a korszakban, például V. Miklós fordítói kampányában, ahol a teljesítmény és a mennyiség volt a cél, a stílus szempontjának nem volt helye.

Újrafordítások, korábbi fordítások felhasználása

Antonio Cassarino felhasználta Francesco Filelfo fordítását, Janus pedig felhasználta mindkettejükét. Ám az õ fordítása sem maradt ment ettõl a sorstól, ugyanis Raffaele Regio – bár kimondva csak Filelfo fordítását dolgozta át – valójában Janusét is figyelembe vette sajátjához. Regio kezébe talán az az anyag került – „opuscula” – amelyet Brodarics István 1506-ban hagyott Velencében Aldus Manutiusnál kiadás reményében. Míg azonban a Janus-mûvek Aldus-féle kiadása soha nem valósult meg, Regio *Apophthegmata*-fordítása megjelent a rákövetkezõ évben.

Valószínûleg nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy az *Apophthegmata*-fordítások egymásra épülõ sorozata jellemzõ és általános gyakorlatot tükröz. Görög mûvek elsõ, legkorábbi, immár az új korszak mûvészi elvárásainak többé-kevésbé megfelelõ fordításai alapját

képezhették a továbbiaknak. Korábbi átültetéseket a humanisták számos okból felhasználhattak, a gyorsaság és a feladat megkönnyítése minden bizonnyal ezek közé tartozott. A fõnt említett esztétikai és stíláriis megmértetésen túl minden bizonnyal a gyors siker lehetett a legnagyobb motiváció mások fordításainak felhasználásában, ami létkérdés lehetett egy olyan korszakban, amelyben a szellem emberei hatalmasok anyagi támogatásától függtek, s amelyben ugyanakkor a görög irodalomnak nagy presztízse volt. Az elõszavakban szereplõ indoklások, amelyek a korábbi fordításokat degradálják vagy elhallgatják, az újrafordítás szükségessége megindoklásának topológiájához tartozhatott.

Adalékok a Plutarchos-filológiához

Az elemzés áttételesen a Plutarchos-filológiához is adalékokkal szolgált. A két apophthegmagyűjteményt a kutatás sokáig elvitatta a khairóneiai szerzõtõl nem utolsó sorban azon az alapon, hogy stílusuk gyengébb az övénel. Megfigyeléseink szerint az apophthegmák hordozzák Plutarchos stílusának valamennyi jellegzetességét, a colonok szerint szerkesztett periódust, a művészi elrendezést, a szép hangzást és a prózaritmust. A lexikális egyszerűség valóban megfigyelhetõ, ám ez akár műfaji követelmény is lehet a kisműfajok e csoportjában, esetleg technikai okokra is visszavezethetõ. Janus Pannonius fordítói eljárás módjával voltaképpen akaratlanul is „visszaigazolja” az eredeti szöveg stílusának választékos voltát, hiszen költõi érzékenységével pontosan megfigyelte, hogy milyen jellegű és műfajú szöveggel áll szemben, s azt ültette át latinra, mint láttuk stíláriisan igen magas szinten. A plutarchosi apophthegmák stílusa egyébként alap kutatásokra váró terület.

Intertextualitás

A humanista fordítások különbségeinek értelmezése sajátos intertextualitást igényelt az eredeti szöveggel, annak problematikájával és keletkezési körülményeivel. Bizonyos jelenségek ugyanis önmagukban értelmezhetetlenek. Az apophthegmák többnyire hosszabb narratív, fõként történeti művekbõl származnak, ahol szélesebb kontextus segíti az adott epizód megértését, s így van ez akkor is, ha Plutarchos a *Párhuzamos életrajzokban* használja fel õket. A beágyazott apophthegma pontos megértését sokszor a kontextus segíti, s maga az apophthegma nem is tartalmaz minden olyan elemet, amely értelmezéséhez elengedhetetlen. Az apophthegmáknak azonban önállóan is működniük kell, a két gyűjteményben – melyek közül a kutatás véleménye szerint Plutarchos csupán a *Királyok és hadvezérek bölcs mondásait* szánta kiadásra, a *Spártaiak mondásait* nem – éppen ez a feladatuk. Plutarchos törekszik is erre, megfigyelhetõk olyan módosításai az *Életrajzokban* közölt változatokhoz képest, amelyek ennek köszönhetõk, ám bizonyos esetekben mégis maradt némi értelmezésbeli bizonytalanság az önállósított darabok esetében a kontextus hiánya miatt. A fordításbeli eltérések tehát olykor az eredeti mű bizonytalanságaira vezethetõk vissza.

Francesco Filelfo maga is felismerte ezt a problémát, és a fordítás során néhány esetben az apophthegma forrásául szolgáló szöveget is kézbe vette, hogy megismerje a történet kontextusát. S elõfordult, hogy bizonyos pontokon éppen ezért nem adott pontos fordítást, hanem értelmezõ jellegűt, hiszen akaratlanul is a teljes történet ismeretében fordított. S miként

rámutattunk, az eredetitől való eltérései talán azzal a szándékával magyarázhatók, hogy végső soron nem csupán a „csupas” apophthegmát akarta lefordítani, hanem rekonstruálni kívánta az eredeti történetet.

Ha eredményeinket összevetjük mindazzal, amit Ritoók Zsigmond a versfordítások elemzése során megállapított, azt kell mondanunk, hogy Janus prózafordítói poétikai módszerei alapvetően megegyeznek azokkal, amelyeket versfordításaiban követett. Ez egyfelől erősíti tételünket, miszerint a magyar humanista az *Apophthegmata regum et imperatorum* esetében mintegy versként nyúlt a prózához, másfelől – egyfajta tágabb megközelítésben – nyilvánvalóvá teszi, hogy Janus számára vers és próza alapvetően átjárható volt. Ebben tetten érhetjük az oktatást, az előgyakorlatokat is, amelyek során a diákok megtanulták, hogy miként formálják verssé a prózát és viszont, ám valószínűleg nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy Janus Pannonius költői mivolta prózai alkotásait is mélyen meghatározhatta.

IV. A tárgyhoz kapcsolódó publikációk

Tanulmányok

Zsupán Edina, A szövegalkotás tényezői Janus Pannonius Apophthegmata-fordításában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020), 474–495.

Zsupán Edina, Jólszerkesztettség és szép hangzás Janus Pannonius prózafordításában, in Bajkai Rita, Szilágyi Emőke Rita (szerk.), *Janus Pannonius, Vitéz János és a humanista hagyomány továbbélése (1450 – 1630)* (Reciti Konferenciakötetek 23), Budapest: reciti 2023, 71–93.

Edina Zsupán, Development of humanistic writing in Hungary from Johannes Vitéz de Zredna until the Bibliotheca Corvina, in Hana Pátková et alii (eds.), *Recontres et culture écrite: influence, échange, transfert, réception? / Encounters in written culture: influence, interchange, transfer, reception?* (Brepols) – megjelenés előtt

Maria Theisen – Edina Zsupán, *A spectacular turn to humanism: the decoration of the humanistic codices of Johannes Vitéz de Zredna*, in Jana Gajdosova – Zoe Opacic (eds.), *Košice: Medieval Art and Architecture in Eastern Slovakia* (British Archaeological Association) – megjelenés előtt

Közvetetten kapcsolódó tanulmányok

Zsupán Edina, A Corvina könyvtár budai műhelye. Az országos Széchényi Könyvtár kiállításának eredményei. *Századok* 153 (2019), 997–1036.

Zsupán Edina, A Corvina könyvtár budai scriptorai, in Hende Fanni, Kisdi Klára, Korondi Ágnes (szerk.), „Mestereknek gyengyének.” Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára, Budapest: OSZK, Szent István Társulat, 2020, 125–137.

Előadások

A prózafordító Janus Pannonius

HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet, Reneszánsz-Barokk Kutatócsoport (REBAKUCS), Esztergom, 2022. szeptember 7–10.

Janus Pannonius: vers / próza / ritmus

Országos Széchényi Könyvtár, Tudományos Ülésszak, 2022. november 28.

Scriptorium Vitéz János esztergomi érsek (1465–1472) környezetében

Országos Katolikus Gyűjteményi Központ; Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK; HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Moravcsik Gyula Intézet – V. Scriptorium-konferencia Budapest, 2022. november 24–25.

Development of humanistic writing in Hungary from Johannes Vitéz de Zredna until the Bibliotheca Corvina

Comité international de paléographie latine, XXIInd Colloquium, Prága, 2022. szeptember 14–16.

A spectacular turn to humanism: the decoration of the humanistic codices of Johannes Vitéz de Zredna

Medieval Central Europe Research Network (MECERN), *Continuity & Change in Medieval Central Europe*, Popzsony, 2023. április 27–29., Maria Theisennel (ÖAW) közösen

Plutarchos, Filelfo, Janus. Műfordítási stratégiák a humanizmus kezdetén

Ókortudományi Társaság, 2023. december 15.